

ՄՈՎՍԵՍՅԱՆ ԲԱԳՐԱՏ
(ԱԻ)
ԲՈՐՉԱԼՈՒԻ ԳԱՎԱՌԻ (ԼՈՌԻ) ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅՈՂ ՀԱՅ-
ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԵՎ ՎՐԱՅ- ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ
(1918-1921թթ.)

1783 թվականին կնքված ռուս-վրացական Դիտրզիկյան պայմանագրով հաստատվեցին Ռուսաստանի հովանու տակ անցնող Արևելա-Վրացական թագավորության սահմանները, որոնք իրենց մեջ ներառում էին պատմական Հայաստանի Գուգարաց աշխարհի մի մասը կազմող Լոռվա տարածքը:

1801թ. Արևելա-Վրացական թագավորության վերացումից հետո Լոռին ևս հայտնվեց անմիջապես Ռուսաստանյան կայսրության կազմում: 1840-ական թվականներին ցարական Ռուսաստանի կողմից Անդրկովկասում կատարվող վարչատարածքային բաժանման հետևանքով Լոռին, ինչպես նաև Ջավախքը հայտնվեցին Թիֆլիսի նահանգի կազմում:

1905-1907թթ. հեղափոխությունը Ռուսաստանում խթանեց ազգային հիմնախնդիրների վերաբացմանը: Անդրկովկասում վարչատարածքային մեր վերաբաժանման խնդիրն այնքան ծանրացավ, որ արդեն 1909 և 1916թթ. ցարական իշխանությունները քննարկումներ էին կազմակերպել այդ հարցի վերաբերյալ: Առաջարկվում էր վերաձևել Անդրկովկասի նահանգները՝ ըստ ազգաբնակչության թվաքանակի: Հայ հասարակական և քաղաքական գործիչները, ցարական իշխանությունների ուշադրությունն էին հրավիրում Թիֆլիսի նահանգում գտնվող հայաբնակ տարածքների խնդրին: Մոտ 3200 քառ. կմ տարածք ունեցող Բորչալուի գավառի բնակչության մեծ մասը հայեր էին, որոնք կոմպակտ բնակվում էին նրա հարավային և արևմտյան մասերում: 1916թ. հայերի թիվն այդ

գավառում հասնում էր 63 702 բնակչի կամ գավառի ընդհանուր բնակչության 69 351 հոգուց 75 տոկոսը¹:

1916թ. հայկական կողմն առաջարկեց ասքուղջ Անդրկովկասը վերաբաժանել ըստ ազգաբնակչության համամասնական քանակի: Հաշվի առնելով, որ հայերը կազմում էին տարածաշրջանի բնակչության 29% -ը, վրացիները՝ 28, և թաթարները՝ մոտ 43, առաջարկվում էր Անդրկովկասի տարածքի 29 % -ը սուր հայերին, 30 %-ը՝ վրացիներին և 41 % -ը՝ մահմեդականներին²:

Փետրվարյան Հեղափոխությունից հետո 1917թ. ամռանը Ռուսաստանյան նոր կառավարության Ներքին գործերի նախարարության հովանու ներքո Անդրկովկասի զեմստվանների նոր կառավարման դրույթներ մշակելու նպատակով խորհրդակցություն հրավիրվեց: Հայոց Ազգային խորհուրդը ներկայացնող Ա. Խատիսյանը և Ա. Շահխաթունյանցն առաջարկեցին իրականացնել էթնիկական սկզբունքով տարածաշրջանի նոր վարչատարածքային բաժանում. դուրս բերել Թիֆլիսի նահանգի կազմից Ախալքալաքի և Բորչալուի գավառները: Հանձնաժողովը որոշում է, որ «Ալեքսանդրապոլի, Ախալքալաքի, Լոռու, Կարսի և Կադզվանի գավառներից կազմավորվում է նոր՝ Ալեքսանդրապոլի հայկական նահանգը»³: Որոշումն ուղարկվում է Ռուսաստանի ներքին գործերի մինիստրության հաստատմանը, որից հետո՝ Անդրկովկասի հատուկ կոմիտե /ՕԶԱԿՈՄ/:

ՕԶԱԿՈՄ-ի կողմից երկրամասի վարչական վերաբաժանման հարցը լուծելու համար սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին հրավիրվում է հատուկ հանձնաժողով: Պատրաստվեց նախագիծ, ըստ որի՝ ազգային հիմքի վրա Բորչալուի գավառի հարավային մասն առանձնացվում էր Թիֆլիսի նահանգի կազմից՝ Ախալքալաքի գավառի հետ միասին⁴:

Վրացական կողմը դեմ արտահայտվեց նախագծին՝ պնդելով, որ այն խախտում է Վրաստանի և Ռուսաստանի միջև 1783թ. կնքված պայմանագիրը: Հանձնաժողովում նաև կարծիք հնչեց, որ «տարածքների վերանայումը կարող է հայ-մուսուլմանական նոր բախումների տեղիք տալ»⁵:

Իշխանության փոփոխությունը Ռուսաստանում 1917թ. հոկտեմբերին և Սեյմի կողմից Անդրկովկասի անկախ հռչակումը ժամանակավորապես դադարեցրեց Բորչալու գավառի ապագայի վերաբերյալ քննարկումները, իսկ Անդրֆեդերացիայի կազմալուծումից և

անկախ հանրապետությունների ձևավորումից հետո Ախալքալաքի և Լժուռ պատկանելության հարցը սկսում է լրջորեն սրել երկկողմ հարաբերությունները Հայաստանի և Վրաստանի միջև:

Բորչադուի գավառը Ջաքաթալայի օկրուգի, Սդնախի և Թիֆլիսի գավառի մուսուլմանական շրջանների պատկանելության հետ միասին խնդրի առարկա է դառնում նաև Ադրբեջանի և Վրաստանի հարաբերություններում: Այս շրջանների պատկանելության հարցը լուծելու համար ադրբեջանական կառավարող շրջանակներն առաջարկում էին Թիֆլիսին ստեղծել սահմանազատող հանձնաժողով:

Վրացական կողմը կտրականապես մերժում էր սահմանազատման բոլոր առաջարկները՝ պնդելով, որ «Թիֆլիսի ամբողջ նահանգն անվիճելիորեն պատկանում է Վրաստանին»⁶: Ծայրահեղ դեպքում Թիֆլիսը պատրաստ էր որոշ զիջումների գնալ միայն Ջաքաթալայի հարցում՝ բացառելով որևէ այլ սահմանազատում⁷:

1918թ. հունիսի 5-ին կառավարության նիստում ընթերցվեց «Բորչալուի գավառում իրադրության և Վրացական պետության ճշտգրիտ սահմանների հստակեցման պահրաժեշտության մասին» զեկույցը, որից հետո կառավարությունը որոշեց հանձնարարել զինվորական նախարարին զորքեր տեղակայել Բորչալուի, Սդնաղի և Թիֆլիսի գավառներում՝ «ներկայումս գոյություն ունեցող սահմանների պաշտպանության համար»⁸: Նույն օրը ստեղծվեց հատուկ հանձնաժողով՝ Դ. Օնիսշվիլու և Ալ. Մդիվանու մասնակցությամբ:

Վրաստանի Հանրապետության սահմանները որոշելու նպատակով հունիսի 11-ին կառավարությունը որոշեց ստեղծել նոր սահմանային հանձնաժողով՝ Իր. Շերեթելու, Դ. Օնիսշվիլու, Պ. Ինգորոզվայի. զեներալ Օդիշելիձեի մասնակցությամբ: Արդեն նույն օրը Պ. Ինգորոզվան հանդես եկավ զեկույցով, ըստ որի՝ «Վրաստանը պետք է զտնվի տնտեսական և ռազմավարական տեսակետներից հարմար սահմաններում»⁹: Ըստ զեկույցի՝ Վրաստանի հարավային և արևելյան սահմաններն անցնելու էին Փոքր Կովկասի լեռնաշղթայով, Բորչալուի գավառի հարավային սահմանի մոտով՝ Ղարսքիլիսայից հարավ, հասնում են Սևանա լճի հյուսիսային ափ, անցնում հյուսիս՝ Ադսթաֆա զետով, հասնում Ջեզամ կայարան, ընդգրկում Ջաքաթալա օկրուգը և ավարտվում Սիլավատ լեռով:

Աղբբեջանական կողմը փորձեց հարցը լուծել Գերմանիայի միջոցով. և 1918թ. դիմեց Թիֆլիսում Գերմանիայի զինվորական ներկայացուցիչ ֆոն Կրեսին: Կառավարության նամակում նշվում է. որ «Բորչալուի մուսուլմանները տեղի հայության կողմից ենթարկվում են բռնությունների. ինչը հաճախ հովանավորվում է վրացական և գերմանական զորքերի կողմից»: Աղբբեջանի վարչապետ Խան Խոյսկին պահանջեց դադարեցնել «բռնությունները. հայության հաշվին հատուցել մուսուլմանների կրած վնասները», դադարեցնել Վրաստանի կառավարության կողմից «մուսուլմանների զինաթափումը» կամ այն կիրառել միջ բնակչության հանդեպ¹⁰:

Ի պատասխան՝ Վրաստանի արտգործնախարար Ռամիշվիլին հանդես է եկել հայտարարությամբ, որ «Բորչալուի գավառը միշտ մտել է Վրաստանի կազմի մեջ և չի եղել վեճի առարկա, քեւ նրա էթնիկական կազմը միատարր չէ»: «Վրաստանն անընդունելի է համարում իր արևելյան սահմանի քննարկումը և պահանջում է այլևս չմիջամտել իր ներքին գործերին», - նշել է նա՝ հավելելով, որ Չաքաթալայի օկրուգը, Ղարայազին և միջ Բորչալուի գավառը կազմում են Վրաստանի անբաժան մասը և Աղբբեջանը պետք է դրա հետ հաշվի նստի¹¹:

1918թ. վերջից վրաց-աղբբեջանական հարաբերություններն ավելի կայունանում են. տարածքային հարցը հարթվում է Անդրկովկասում Գերմանիայի և Թուրքիայի ազդեցության գոտիների միջև բաժանաբար գծերի հաստատմամբ, ինչի արդյունքում Չաքաթալայի օկրուգը մնում է Աղբբեջանին, իսկ Թիֆլիսի նահանգի մուսուլմանաբնակ տարածքները, այդ թվում նաև Բորչալուի գավառը՝ Վրաստանին:

Հայաստանի հետ վրացական կողմը ոչ միայն չկարողացավ հարցը լուծել քաղաքակիրթ ճանապարհով, այլ փորձ կատարեց անել դա յուրովի: Թուրքական զորքերի կողմից Թիֆլիսի հայաբնակ տարածքներից նահանջին զուգահեռ, վրացական իշխանությունները շտապում են զորքեր մտցնել այդ շրջանները: Հայաստանի և Վրաստանի միջև պատերազմ է սկսվում դեկտեմբերի սկզբներին, այն ժամանակ, երբ վրացական զորքերը փորձում են հնազանդեցնել Լոռվա հայ բնակչությանը՝ ոմբակոծելով հայկական գյուղերը¹²:

Երկու շաբաթ տևած ռազմական գործողությունների արդյունքում հայկական զորամասերին հաջողվեց գրավել Բորչալու գավառի մեծագույն մասը: Լոռվա պատկանելության հարցին միջամտեցին

ղաշնակից երկյուները, որոնց նախաձեռնությամբ 1919թ. հունվարի 7-ին բացվեց հայ-վրացական կոնֆերանսը։ Կոնֆերանսի շրջանակներում 1919թ. հունվարի 17-ին կողմերը պայմանագիր կնքեցին, ըստ որի Լոռիում ստեղծվում է չեզոք գոտի՝ Անգլիայի վերահսկողությամբ գեներալ-նահանգապետության կարգավիճակով։ 1919թ. նոյեմբերի 14-ին Թիֆլիսում ստորագրվում է նաև Հայ-Վրացական «Խաղաղության պայմանագիրը»։

Քառյակ ղաշինքի պարտությունն Առաջին աշխարհամարտում ստիպեց ոչ միայն Ադրբեջանին, այլ նաև Վրաստանին փոխել իրենց քաղաքականությունը տարածաշրջանում և դիմել ավելի մեղմ և զիջումային քայլերի։ 1919թ. փետրվարի 21-ին Վրաստանի արտգործնախարար Ե. Գեգեչկորին հայտագիր ուղղեց Հայաստանի, Ադրբեջանի և Լեռնականների Հանրապետության ղեկավարություններին՝ Կովկասյան հանրապետությունների խորհրդաժողով գումարելու առաջադրելով։ Ըստ վրացական կողմի հավաստիագման՝ այն միտված էր լինելու «բուժել հանրապետությունների միջև երկաթուղային հաղորդակցության կանոնակարգման՝ փոստ-հեռագրային կապի հաստատման համար համանման օրենսդրական ակտերի ընդունման, մաքսային, ֆինանսական և ապրանքափոխանակության հետ կապված հարցեր»¹³։

Ադրբեջանն իր հերթին առաջարկեց քննարկել նաև քաղաքական հարցեր, մասնավորապես, Կովկասյան հանրապետությունների կողմից փոխադարձ ճանաչման, ինչպես նաև համաձայնության գալու միջոցով սահմանային վեճերի կարգավորման խնդիրները։ Հայաստանը հայտարարեց, որ կովկասյան հանրապետությունների անկախության ճանաչումը պետք է տեղի ունենա միայն տարածքային բոլոր վեճերը լուծելուց հետո, այն էլ ոչ թե քառակողմ, այլ երկկողմ ֆորմատով¹⁴։

Խորհրդաժողովը բացվեց 1919թ. ապրիլի 25-ին, իսկ մայիսի 14-ին կայացավ տարածքային վեճերի լուծման ընդհանուր սկզբունքների մշակման հանձնաժողովի նիստը։ Հանձնաժողովի քննարկումների ժամանակ ադրբեջանական կողմը պնդում էր, որ տարածքային հարցերը բուժելիս առաջնայինը պետք է հաշվի առնվի տնտեսական սկզբունքները, իսկ հայկականը՝ ազգային ինքնորոշման։ Վրացական կողմը դեմ էր դուրս գալիս ազգային ինքնորոշման սկզբունքով ղեկավարվելուն՝ պնդելով, որ վիճելի հարցերը պետք է լուծվեն

պետությունների պատմական-ռազմավարական սահմաններից ելնելով¹⁵։

Սինդիեռ 1919թ. սկզբներին. երբ գավառի պատկանելության հարցը լրջորեն քննարկվում էր երկկողմ և եռակողմ բանակցություններում. այնտեղ բնակվում էր մոտ 64 հազար հայ. 7600 մուսուլման և 1150 վրացի¹⁶։ 1919թ. ապրիլի 22-ի դրությամբ. միայն Բորչալուի ու Փամբակի շրջանների սահմաններում ապրում էր այնպես 105 հազար հայ. 15 հազար մուսուլման. 420 վրացի և 13 հազար ՝ այլազգի¹⁷։

Տարածքային խնդիրների լուծման անհրաժեշտությունը հետզհետե պատճառում է երկրորդական Վրաստանի և Ադրբեջանի կողմից Անդրկովկասյան կոնֆեդերացիա ստեղծելու գաղափարի ազդեցության ներքո։ Վերջիններս ցանկանում էին ստորագրել եռակողմ ռազմապաշտպանական պայմանագիր Վրաստանի և Ադրբեջանի վրա Դենիկինի ուժերի հնարավոր հարձակման դեմ համատեղ պայքարելու համար։ Հայաստանը հրաժարվում է այդ նախաձեռնությունից։ Այնուամենայնիվ, 1919թ. հունիսի 16-ին վրաց-ադրբեջանական պաշտպանական դաշինքը ստորագրվում է¹⁸։

Բորչալու գավառի հարցը հանվում է վրաց-ադրբեջանական հարաբերությունների օրակարգից դեռ 1918թ. վերջերից, երբ Գերմանիայի և Թուրքիայի միջև տեղի է ունենում ազդեցության ոլորտների սահմանազատումը։ Հայ-վրացական հարաբերություններում հարցը լուծվում է երկու երկրների խորհրդայնացումից հետո, երբ 1921թ. Ախալքալաքի գավառը տրվում է Վրաստանին. իսկ Լոռին ՝ Հայաստանին։

BAGRAT MOVSESYAN

(IOS)

**THE ISSUE OF BORCHALU REGION (LORI) POSSESSION IN THE
CONTEXT OF ARMENIAN-GEORGIAN AND GEORGIAN-AZERBAIJANI
RELATIONS (1918-1921)**

Lori, as part of historical Armenia, appeared in the intricate turmoil of the Armenian-Georgian and Georgian-Azerbaijani relations, due to the policy led by the Tsarist Russia.

The issue of regional possession came to be more strained following the collapse of the Russian Empire and the formation of three independent states in the

Transcaucasia. Azerbaijan and Georgia managed to find a solution in favor of their territorial ambitions towards Armenia, though. Yerevan and Tbilisi conflict brought about military actions.

The conflict was settled only in 1921 after the establishment of the Soviet regime in Armenia and Georgia.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Шахатунян А., Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918, с. 71-72.
2. ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 61, ք. 1:
3. ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 61, ք. 3:
4. Шахатунян А., Աշխ., էջ 136-137:
5. ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 61, ք. 5:
6. «Հորիզոն», # 151, Օգոստոսի 1, Թբիլիսի, 1918:
7. Авалов Э., Независимость Грузии в международной политике 1918-1921 гг, Париж. 1924., с. 57.
8. Из истории армяно-грузинских отношений, Тифлис, 1919, ЦГИАГ, с. 10.
9. «Հորիզոն», # 117, Հունիսի 18, Թբիլիսի, 1918:
10. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, ЦГИАГ, с. 436-437.
11. «Հորիզոն», # 197, Սեպտեմբերի 29, Թբիլիսի, 1918:
12. Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Բեյրութ, 1958, էջ 220:
13. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 149, ք. 11:
14. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 149, ք. 15:
15. «Աշխատավոր», # 104, մայիսի 25, Թբիլիսի, 1919:
16. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 452, ք. 2:
17. Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 191, ք. 15:
18. "Наше время", #112, 21 июня, Баку, 1919.